

soms aanleiding tot lichte verbazing. Hypothesen worden weleens rechtstreeks aan de literatuur ontleend, zoals bij voorbeeld ten aanzien van de tijdsbepaling van de nederzettingen van de Ngaju-Dayaks in de kuststreken: deze 'hypothese' sluit goed aan bij wat in de ook al aangehaalde oude kroniek (Hikayat Banjar) staat (90). Voor de fysiek-geografische indeling in een vijftal zones maakt Knapen dankbaar gebruik van de eveneens aangehaalde dissertatie van H. J. Schophuys uit 1936 (in de woordkeuze van de auteur: 'I delineated', 58). Duidelijke voorbeelden geven aan hoe de VOC en het koloniale gouvernement trachtten de bevolking aan te sporen tot het verbouwen van commerciële gewassen (koffie, tabak, zelfs suiker, indigo en katoen) en hoe de laatsten daar snel op reageerden maar vaak zonder veel succes; desalniettemin concludeert de auteur dat het onjuist is te stellen dat de commercialisering van de landbouw sterk afhankelijk was van Europese pioniers (267-275). Het wekt eveneens verbazing dat de auteur verbaasd lijkt te zijn over het feit dat de bevolking zo klein was gelet op de afmetingen van het gebied — alsof elke bevolking vanzelf het betreffende gebied zal trachten op te vullen (137).

Twee conclusies, getrokken in de schaduw van het algemene betoog, verdienen aparte vermelding. Ten eerste dat het beruchte koppensnellen op een veel eerder tijdstip gereduceerd werd dan wat in de mythevorming is blijven voortleven; terecht geeft de auteur ook aan dat een relatie tussen koppensnellen en een vertraagde bevolkingsgroei weinig hout snijdt. Ten tweede dat de bosbouw, althans tot de laatste paar decennia van de negentiende eeuw, van geringe economische betekenis was in het gebied; ook dit is een correctie op het populaire beeld van de economie en samenleving van Kalimantan.

Knapens boek is interessant en boeiend maar, zoals reeds aangestipt, niet zonder eigenaardigheden. Een ernstige tekortkoming schuilt in de geografische afbakening. In de inleiding geeft Knapen aan wat hij onder 'Zuidoost Borneo' verstaat: niet de destijds gehanteerde (veel grotere) residentie 'Zuider- en Oosterafdeling van Borneo', maar het stroomgebied van de rivieren Barito, Kapuas en Kahayan met toevoeging van het district Tanah Laut, kortom een gebied rondom de hoofdstad Banjarmasin in het zuidoostelijk deel van het eiland, waarin echter niet het meest zuidoostelijke district Tanah Bumbu of het eilandje Pulau Laut begrepen zijn. Dit is hoogst misleidend — alsof men zou schrijven over Zuidoost-Nederland met weglating van Zuid-Limburg. Het zij toegegeven dat een meer adequate titel minder tot de verbeelding van een presumptieve lezer of koper zou hebben gesproken.

J. Thomas Lindblad

J. A. Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië*. Universiteitsbibliotheek Leiden MS. LTK2234, vertaald door G. N. Visser, opnieuw bewerkt door B. N. Teensma (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 288 blz., ISBN 90 5730 174 1).

Tussen 1630 en 1654 was de noordoostelijke Braziliaanse deelstaat Pernambuco een kolonie van de Nederlanden. Dat hier weinig Nederlandstalige publicaties over verschenen zijn, heeft wellicht te maken met het feit, dat deze episode niet bepaald een *succes story* was. Dankzij een nieuwe bewerking van dr. B. N. Teensma van dit boek uit 1947, dat aan de hand van zeventiende-eeuws materiaal door de Braziliaan De Mello werd samengesteld, wordt deze leemte eindelijk gevuld.

De voornaamste reden om het gebied van de Portugezen af te nemen, was suiker. Pernambuco

bestond uit een samenleving van Portugese kolonisten, die zich door huwelijk had vermengd met de oorspronkelijke bevolking, de indianen. De economische basis was de suikercultuur. De sociale basis was het op slavernij geënte patriarhaat van suikerheren, dat het gehele economische en politieke leven beheerste. Het spreekt vanzelf, dat deze gemeenschap zich niet zo maar gewonnen gaf.

De twee kuststeden Recife en Olinda werden binnen enkele dagen door een militaire vloot van de West-Indische Compagnie veroverd, maar ze waren zonder het achterland van geen enkele waarde. Het duurde echter nog vijfjaar voordat het agrarische gebied enigszins onder controle was, en ook toen nog bleef het daar vol onrust en beroering. Guerrilla's lagen altijd en overal op de loer, maar ook slaven die van de oorlogstoestand gebruik hadden gemaakt om te vluchten, gedeserteerde soldaten, corrupte politiepatrouilles en andere opstandelingen plunderden en verwoestten de binnenlanden voortdurend.

Het beleid van de Compagnie faalde aan alle kanten. De suikerbedrijven werden geconfisqueerd, maar niemand had de ervaring en de gespecialiseerde kennis om de suikermolens tot productie te brengen. Zoals valt af te leiden uit het zeventiende-eeuwse bronnenmateriaal waren de Europese immigranten, die door de Compagnie waren aangeworven om het land te ontginnen, lui en ongeschikt en niet opgewassen tegen moeilijke omstandigheden. Ze bleven liever in de steden hangen om zich aan de suikerspeculatie te wagen. Degenen die toch een poging waagden, werden al gauw ontmoedigd, omdat de Compagnie geen concessies deed om particuliere initiatieven te stimuleren.

Uiteindelijk konden de suikerheren hun bedrijven terugkopen, maar daarvoor moesten ze tegen hoge rentepercentages leningen afsluiten bij de Compagnie en bij particuliere geldschietters. Hun macht werd drastisch ingeperkt door allerlei Hollandse bestuursmaatregelen. De verplichting om een vastgesteld aantal maniokstruiken te planten tegen monocultuur, maar vooral om de steden te voorzien van maniokmeel, essentieel om de chronische hongersnood te bestrijden, legde een zware druk op de producenten, omdat alle slaven nodig waren voor de beplanting van de rietvelden. Degenen die failliet gingen, werden door de Compagnie gevangen gezet, en om dat te ontlopen, vluchtten ze liever het binnenland in, om zich bij de guerrilla's aan te sluiten.

Ondanks alle tegenslagen bleef de suikerproductie, dus de kurk waarop de Compagnie moest drijven, in handen van de Pernambucaanse suikerheren. De in de steden geconcentreerde Hollandse burgerij was direct of indirect van hen afhankelijk. Deze burgerij hield stug vast aan eigen gewoonten. Voedsel, bouwmaterialen voor hun huizen, en zelfs prostituées bleef men uit Holland aanvoeren. De koloniale regering had een streng huwelijksbeleid: vermenging met de lokale bevolking was niet toegestaan. De religieuze tegenstellingen tussen de katholieke Brazilianen en de gereformeerde Hollanders waren onoverkomelijk. Priesters en monniken werden gedeporteerd.

De opstand van 1645, lang en zorgvuldig voorbereid door de suikerheren, kon dan ook niet uitblijven. Slaven, rietplanters, kleine boeren en pachters, iedereen deed mee. Na de Portugese restauratie van 1640 hadden de Staten-Generaal een bondgenootschap met de Portugezen gesloten tegen de gezamenlijke vijand Spanje, en daarom de meeste troepen teruggetrokken uit Brazilië, zodat de Compagnie het zonder militaire steun moest stellen. Vanwege het alliantieverdrag werden er bovendien paspoorten verstrekt aan Brazilianen. Guerrillaleiders konden dus zonder moeite het door Hollanders bezette gebied betreden. De situatie was hopeloos en de meeste mensen, onder wie gouverneur Johan Maurits van Nassau, vertrokken hals over kop.

Hoe het na 1645 afliep met de kolonie is alleen te vinden in het voorwoord van Geert A.

Banck, hoogleraar antropologie van Brazilië aan de Universiteit van Utrecht: constant verzet van de lokale bevolking, veldslagen, en een glorieuze Portugese overwinning in 1654.

Banck plaatst ook kanttekeningen: de bewerking van het archiefmateriaal is uiteraard niet recent, en zeer terecht stelt hij, dat er ook wel wat valt af te dingen op de compositie van De Mello. Een kritische analyse ontbreekt en meer dan een chronologische weergave van de gebeurtenissen, per onderwerp geordend in hoofdstukken, is het inderdaad niet. Teensma vindt, dat het boek 'zichzelf schreef ... want de vele citaten werden door samenvattende teksten aaneengeklonken; het secundaire materiaal werd in voetnoten ondergebracht; en met het slinken van de fichesberg was het boek na enkele jaren automatisch voltooid.' Zo zal iedere lezer het ook ervaren. Toch sluit ik me graag aan bij de hoop van de bewerkers, dat deze zeker interessante publicatie zal aanzetten tot breed wetenschappelijk onderzoek in eigen land, of vertaling van meer recent Braziliaans werk.

Rose Marie Schenkels

H. van 't Veld, *Bemide broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2000; Utrecht: De Banier, 2000, 559 blz., €24,95, ISBN 90 336 0479 5).

Wie in de boeken niet vindt wat hij zoekt moet zelf een boek maken. Dat motto lijkt H. van 't Veld zich gekozen te hebben voor zijn dissertatie over Jan Luyken als illustrator van Bunyan. Als je zo'n onderwerp wilt bestuderen grijp je allereerst naar een biografie van Jan Luyken. Die blijkt niet te bestaan, en ze is ook onmogelijk, zegt Van 't Veld, omdat de documentatie daarvoor niet toereikend is. Hoe speelt iemand het dan klaar, over een deelaspect van Luykens leven een boek te schrijven van meer dan vijfhonderd bladzijden? Laten we eens zien hoe de auteur zich van zijn taak heeft gekweten.

Het boek is uit drie gedeelten opgebouwd. Het eerste gaat over Luyken, het tweede over Bunyan, het derde over Luykens illustraties. Het begint dus met de onuitvoerbare opgave: de beschrijving van Jan Luykens leven en werk. Die neemt tweehonderd bladzijden in beslag, waarschijnlijk dus wel een nieuw record in het genre van de onmogelijke biografieën. Ze schetst Luykens levensweg en ontwikkelingsgang als dichter, schilder en etsers, met een sterk accent op Luykens religieuze overtuiging, vooral na zijn bekering, die zich omstreeks 1675 voltrokken heeft. Vanaf 1682 loopt als een rode draad door dit leven de geestelijke verwantschap met John Bunyan, zoals de titel van dit proefschrift die uitdrukt: de bemide broeder op 's werelts pelgrims wegen. Bunyan en Luyken zien beide dit korte aardse bestaan als voorbereiding op de eeuwigheid, als pelgrimage door het tranendal heen naar het land van de oneindige vreugde. Maar een gemakkelijk reis is het niet. Net als Bunyan is ook Luyken gefascineerd door het martelaarschap, dat hij in zijn etswerk zeer dikwijls en op allerlei manieren heeft uitgebeeld.

Het pelgrimsmotief neemt in het denken van Jan Luyken een overheersende plaats in. Het komt herhaaldelijk voor in zijn *Zedelyke en stichtelyke gezangen*, en zijn brieven zijn er vol van. Luyken staat daarmee in een oude traditie, en kan aansluiting gevonden hebben bij tal van schrijvers die zich in hetzelfde spoor bewogen hebben. Eén zo'n auteur is de Duitser Jacob Böhme geweest, en deze schoenmaker en mysticus verdient extra de aandacht, omdat veelal wordt aangenomen, dat Luyken in hoge mate de bekoring van Böhmes geschriften heeft ondergaan. Vast staat in ieder geval wel, dat hij diens *Aurora oder Morgen-Röthe im Aufgang*